

Dušan Kermavner

O POSEGU IVANA CANKARJA V SLOVENSKO POLITIKO
LETA 1918

(Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici
dne 11. septembra 1968)

Z dogajanjem v letih 1917 in 1918, ki je neposredno in posredno vezano s Cankarjevima predavanjema o »Očiščenju in pomlajenju« z dne 20. aprila 1918 v Trstu in o »Slovenski kulturi, vojni in delavstvu« z dne 1. junija 1918 v Ljubljani, sem se ukvarjal že pred tremi desetletji, ko sem pripravljaj za natis spomine dr. Henrika Tume leta 1937 in študijo o Albinu Prepeluhu, dodano h knjižni izdaji njegovih »Pripomb k naši prevratni dobi« leta 1938. A kar sem takrat oral kot ledino, sem moral zdaj preorati kot praho in globlje. Hkrati z informativnim referatom sem zamislil dokumentirano razpravo v obsegu, da bi jo mogla prinesiti strokovna revija. Narasla pa mi je tako, da bo mogla iziti le v knjižni izdaji.* Za referat sem odbral le nekaj ilustrativnih izsekov iz kompleksa družbenoidejnih nasprotstev, iz katerega je izrasel Cankarjev poseg, in le nekaj smernic za zgodovinarski pristop k njegovemu proučevanju.

Cankarjeve sodbe o vprašanjih slovenske in posebej socialistične politike v letu 1918 še niso bile raziskane v okviru političnoidejnega okolja in vzporejene s sočasnimi bodisi istosmernimi ali pa navzkrižnimi nazori drugih socialističnih in meščanskih mislecev o istih vprašanjih. Namesto da bi si bili pripravili na temelju čim popolnejšega gradiva čim bolj utrjena izhodišča za resnična dognanja o njih, smo se navadili nekatere izmed njih navajati kot dokončne sodbe, ki jih sploh ni treba proučevati, kakor da bi držale že zaradi tega, ker so Cankarjeve. Nismo jih navajali zato, da bi z njimi potrjevali izsledke naših raziskav, ampak so nam kar nadomeščale takšne izsledke in raziskave. Takšno vlogo so dobile seveda le zaradi tega, ker so prihajale nasproti nekim apriornim sodbam, tj. nečemu, kar si zgodovina kot veda prizadeva izločiti iz svojega območja; vemo, da je zgodovina uporabljiva za smotre, ki so izven nje, a vemo tudi, da se po njih ne sme ravnati, če hoče ostati veda.

Po tej uvodni metodološki pripombi, ki vnaprej razodeva, s kakšnim prijemom se hočem predmeta lotiti, naj obrnem pozornost kar k poglavitni značilnosti političnega stanja, v katerem so se znašli Slovenci v zaključnem obdobju prve svetovne vojne. Deklaracija njihovih poslancev

* Op. ured. Knjiga je medtem že izšla pod naslovom »Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918« (pri Cankarjevi založbi v Ljubljani 1968, 265 strani).

v dunajski poslanski zbornici z dne 30. maja 1917 jim je v zvezi z vojnim razpletom napravljala prijemljivo narodnostno osamosvojitve v bližnji prihodnosti: dotlej utrjena tuja oblast naj bi se umaknila z njihovega ozemlja, ki bi postalo sestavina nove državne skupnosti Jugoslavije, ustanovljene bodisi še v okviru starega širšega državnega sklopa — kakor je bilo zapisano v deklaraciji — ali pa izven njega, kolikor ta stari sklop ne bi vzdržal ob zaključku vojne. To so Slovencem oznanjale glasne fanfare samoodločbe narodov!¹

Na temelju takšnega pričakovanja se je razmahnilo med njimi brezskrbno deklaracijsko navdušenje, ki ga je gojila vsenarodna skupnost obeh meščanskih strank in pri tem skrbno čuvala, da ne bi na razjasnjeno obzorje priplavali kakšni dvomi glede pričakovane odreditve in povzročili kakšne razpoke v vsenarodni strankarski koncentraciji. V tem tiči pglavitni razlog za tisti molk o Slovencem preteči nevarnosti, da jih bodo v primeru antantne zmage razkosali in v znatnem delu izročili drugi tuji oblasti. Bilo je ne samo najlagodnejše, ampak tudi politično priporočljivo mižati pred to nevarnostjo, da se zaradi nje ne bi začeli razhajati v dve vrsti: v eni bi bili tisti, ki bi poudarjali osamosvojitve nerazkosanega naroda v okviru ohranjenega neporaženega državnega sklopa, v drugi pa tisti, ki bi na temelju — prav toliko prijetnih, kolikor neutemeljenih — antantofilskih iluzij zavračali vsakršno zaskrbljenost. Le ob molku o preteči nevarnosti za primorske Slovence in ob vsaj navidezni slepoti zanjo je bil mogoč tisti sproščeni razmah brezskrbnega deklaracijskega navdušenja na temelju brezmejnega evforičnega optimizma, kakršnega je izpovedoval zlasti tudi Cankar kot pravi tolmač razpoloženja svojega naroda. V feljtonu »Ob Krekovem pogrebu«, ki ga je napisal za socialnodemokratski dnevnik »Naprej« sredi oktobra 1917, je s posebnim poudarkom izrazil svoj optimizem, ki je stopil na mesto njegove prejšnje hude zaskrbljenosti za usodo v krvavi metež pahnjene naroda. Krekov pogreb mu je bil »slavnostni sprevod za vojskovodjem, ki je zmagal, ko je padel«, saj »se še nikoli niso vsi, ki resnično ljubijo slovenski narod in zaupajo v njegovo prihodnost, tako tesno strnili v eno vrsto« itd.² V velikonočnem feljtonu »Naše véliko jutro«, napisanem konec marca 1918 za levoklerikalni tednik »Jugoslovan«, beremo: »Ali planil je silen vihar, razgnal je oblake, ugledali smo sonce in ugledali pot. Nič več nevere, nič več nezaupanja — ven iz močvirja, ven iz teme! ... Uprimo oči v sonce: naše véliko jutro je blizu, v lica nam diha rosna zarja njegova.«³ In tri tedne zatem — v tržaškem predavanju — je bilo njegovo »zvesto zaupanje v veselejšo našo bodočnost« tolikšno, da ni pustil niti najmanjšega oblačka dvoma v ožarjeno jasno tistega »očiščenja in pomlajenja«. V njej je videl globlje prestvarjene slovenske ljudi in stranke na pravi skupni poti »očiščenega in pomlajenega naroda« v novo »družino svobodnih narodov«. Poleg vere v narodnostno osamosvojitve

¹ Prim. moj sestavek »O radikalizaciji in demokratizaciji slovenske meščanske politike v letu 1917« v »Dialogih« (Maribor) III/1967, str. 297—308.

² Naprej št. 78 z dne 15. oktobra 1917.

³ Jugoslovan št. 21 z dne 30. marca 1918.

je izrazil enako vero v prav tako »očiščeno in pomlajeno človeštvo«. V tej optimistični veri je v začetku predavanja z navedbo Tavčarjevega izreka o Trstu kot »pljučih Slovenije« obudil v zavest dejstvo, da si Slovenci niso nikdar predstavljali Zedinjene Slovenije brez Trsta. A mar se ni v poudarku, da bi bila »brez Trstà, brez morja svobodna, samostojna, demokratična Jugoslavija nemogoča, mrtva že ob rojstvu, pokopana za vekomaj«, skrivala nespoznavna prav tista zaskrbljenost, ki jo je bil Cankar tri leta prej, nekaj tednov po vstopu Italije v vojno, v feljtonu o »D'Annunziu«⁴ skrnil v zanikanje: »Vse je mogoče na svetu, ali to ne sme biti mogoče«, namreč tista »tatvina« slovenskega ozemlja, katere »poezijo je oznanil svetu... pesnik-nepesnik... bojne furije« v Italiji? Nemara pa se Cankar lastne, a v podzavest potisnjene zaskrbljenosti prav tako ni zavedal, kakor je niso mogli opaziti poslušalci v Trstu in potem bralci njegovega natisnjenega predavanja, pomirjeni spričo pisateljevega tolikšnega zaupanja v vsesplošno »očiščenje in pomlajenje« in tolikšne vere v »svetlejši, lepši dom, ki si ga bodo sinovi in vnuki uredili... po svojem v novih spoznanjih dozorelemu razumu«.⁵

Cankar je še doživel ne samo dan narodnostne osamosvojitve — 29. oktober 1918 — ki mu je prinesel trenutno zadoščenje kakor vsem navdušencem za majniško deklaracijo, ampak tudi še začetno zatemnjevanje jasnine »svobodnega« dneva. Prihranjeno pa mu je bilo spoznanje, v kolikšni meri je bilo tisto bližajoče se »vstajenje« fata morgana, koliko je bila okrnjena narodnostna osamosvojitvev na zahodu in na severu, kako naglo in kako klavrno se je razsulo deklaracijsko bratstvo med »očiščenima in pomlajenima« meščanskima strankama in kako globok prepad med uzadovoljeno domačo vrhno meščansko plastjo in podložnimi ljudskimi množicami je zazijal v obsekani in povrhu znova neenakopravni jugoslovanski Sloveniji.

A samo v luči tega dejanskega dogajanja — ne pa v mraku tistega potem nepotrjenega »očiščenja in pomlajenja« — je mogoče prav preceniti posamezne točke Cankarjevega obračunavanja v tržaškem predavanju s tistimi socialisti, ki so bili prosti tako antantofilskih kakor tudi reformističnih nadrazrednih iluzij in so zaradi tega dajali prednost drugi perspektivi, hoteli zaradi nje očuvati socialni demokraciji samostojno politično vlogo na temelju njene mednarodnostne povezanosti in niso hoteli v »skupni hlev«, kjer je vladala deklaracijska navdušenost pod meščanskim političnim vodstvom.

Ko sem si tako utrdil kritični vidik, s katerega je priporočljivo gledati na Cankarjevo tržaško politično argumentacijo, naj na nekoliko gradiva oprem tezo, da se v tistem času pričakovanje še ni bilo skrčilo na eno samo perspektivo izida vojne z zmago antante in s popolnim razsulo Avstro-Ogrske. Le otežujemo si umevanje političnega štanja pri nas pred koncem prve svetovne vojne s poenostavljeno krivo predstavo, kakor da je vse obračanje Slovencev od tuje vladavine in njene vojne, ki so ju bili tako rekoč vsi vprek siti do grla, že pomenilo tudi željo po

⁴ Slovenski Narod št. 156 z dne 12. julija 1915.

⁵ Očiščenje in pomlajenje, Naprej št. 96 in 97 z dne 27. in 29. aprila 1918.

zmagi antante in po razsulu državnega sklopa in iz te želje izvirajoče prepričanje, da sta bila ta zmaga in to razsulo že odločena. Naj opozorim na stavek v pismu dr. Gregorja Žerjava dr. Henriku Tumi z dne 4. januarja 1918: »Sicer pa to ni nič bistvenega, od kod eden ali drugi pričakuje rešitev: eni jo čakajo od zmage antante, drugi od bankrota, ki vojni sledi, tretji od kompromisa na mirovni konferenci, četrti od notranje revolucije, peti od prestrašene dinastije, Vi od demokratizacije in internacionale.«⁶ Izrecno je dal vedeti, da »zna ceniti parlamentarno in drugo kooperacijo« z avstrijskimi nemškimi socialisti« in da predvideva, da bo pri tem posredovalna vloga pripadla naravno slovenskim socialistom, čeprav poglobljena Tumova zaskrbljenost — kaj bo s Primorjem in Trstom — ni napravila najmanjšega vtisa na antantofila Žerjava, kateremu je »zloglasna londonska pogodba« veljala že za razveljavljeno ali — z njegovimi besedami v istem pismu — »k sreči obsoletno«!⁷ Naj opozorim, da je med vsemi glasili vsenarodne deklaracijske navdušenosti edina tržaška »Edinost« marca 1918 še razglašala neantantofilske misli, ko v neki polemiki zoper Tumo le ni mogla mimo njegovega najmočnejšega argumenta: »Pri tem ne računamo na pomoč antante, kakor morda domneva dr. Tuma; ravno nasprotno mi dobro vemo, in morda bolj nego on, da bi zmaga antante pomenjala ne samo za velik del Slovenije (vso Primorsko in velik kos Kranjske) odcepitev od ostale Jugoslavije in torej narodno smrt, temveč tudi neomejeno gospostvo imperialistične Italije na Jadranskem morju in vseh njegovih obalah, torej popolno gospodarsko odvisnost po milosti antante v najožjih mejah porojene Jugoslavije. Mi tudi ne pričakujemo vse rešitve od zgoraj, mi smo marveč prepričani, da premagajo nezlomljena in nezlomljiva moč narodne ideje in iz te izvirajoče razmere tudi najbolj odporne sile in nas dovedejo do narodne združitve in neodvisnosti.«⁸ To pisanje moramo razumeti tako: Kolikor bi se vsenarodna navdušenost za prihajajočo Jugoslavijo ne dala opirati na vse bolj jo prepletajoče antantofilske iluzije, jo je bilo treba — glede na primorske Slovence, za katere je »Edinost« pisala — opreti na prazne fraze! Kako naj bi se primorski Slovenci poskušali ogniti preteči nevarnosti, je pustil pisec v popolni megli.

Ne da bi omenil to nevarnost, na katero pa je bržčas tudi mislil, je eden najbolj vidnih krekovcev tistega časa dr. Jakob Mohorič v »Jugoslovanu« razvijal prav konkretne misli o drugi perspektivi, kjer ne bi bila usoda avstrijskih narodov položena v roke antante. V uvodniku »Pohlep in lakota«⁹ je opozarjal na nujnost, da se bo revolucionarno vrenje razširilo iz Rusije »v vse vojskujoče se države« kot ustrezní izraz »lakote« v najširšem smislu, tj. ne samo »lakote kruha«, ampak tudi »lakote miru in človeškega dostojanstva vrednega »življenja«. Prav od tega splošnega zrevolucioniranja je pričakoval narodnostno osamosvojitve

⁶ Pismo sem že objavil iz Tumove korespondenčne ostaline v »Urednikovich dopolnitvah« h knjigi H. Tume »Iz mojega življenja« (1937), str. 461.

⁷ Prav tam, str. 462.

⁸ Edinost št. 75 z dne 20. marca 1918.

⁹ Jugoslovan št. 14 z dne 9. februarja 1918.

v okviru obstoječega državnega sklopa: »Nobena država ni v svojem bistvu tako navezana na dogovore, pri katerih je nujno zatajevanje [tj. odrekanje], kot Avstrija. Lakota [tj. revolucionarno vrenje] ustvarja za tak dogovor edino usposobljeno razpoloženje. Sedaj je čas, da si njeni narodi postavijo dostojne domove, da jih drug drugemu privoščijo.« Ko je dva tedna pozneje isti pisec zavračal očitanja nemškega meščanskega tiska Slovincem, češ »da smo sami veleizdajalci, ki se zanašamo samo na antanto, da pričakujemo od sovražnikov [Avstrije] rešitev«, se je sklical na ponovne izjave predsednika Jugoslovanskega kluba dr. Antona Korošca, »da nas vodi zaupanje v nujnost razvoja«, in je to misel razvil takole: »Ta razvoj se vrši pred zastrtimi očmi nemških in madžarskih politikov tako naglo, da če bi danes prišlo do besede ljudstvo, ki se je zadnja leta politično šolalo v strelskih jarkih in v zatajevanja polnem zaledju . . . bi ti zastopniki izginili kot netopirji v opoldanskem soncu, in vsa življenjska vprašanja bi se lahko začela reševati.«¹⁰ Pisec je potemtakem predvideval sporazumevanje predstavnikov neenakopravnih narodov z novimi predstavniki obeh vladajočih narodov, pri čemer je mogel in moral misliti predvsem — če ne izključno — na socialne demokrate kot edine upoštevne nasprotnike meščanskega šovinizma; to je v nadaljevanju tudi naravnost povedal: »Mi se dobro zavedamo, da bomo takrat, ko bodo narodi donavske monarhije izbrali demokratične, svojemu modernemu pojmovanju in čustvovanju odgovarjajoče zastopnike, s katerimi bomo morali dogovoriti in rešiti skupna vprašanja, ravno z nemškimi socialnimi demokrati trli trde orehe, da bodo koristi svojega naroda jako spretno in jako krepko branili, zato smo tudi prepričani, da bodo takrat, če ne že prej, naši slovenski socialni demokrati našli pot, ki jo hodijo njihovi češki in poljski sodrugi«, tj. v enotno narodno fronto pod meščanskim vodstvom. Pisec je preprosto »po zdravem razumu« pričakoval, da bodo tudi slovenski socialni demokrati v primerih nesoglasij z drugonarodnimi socialisti na braniku vseh realnih narodnih koristi, do katerih jim ni moglo biti manj ko narodnjakom.

Šele ko sem tako na novo odkril tisto razsežnost slovenske meščanske politične misli, ki je zatonila v pozabo zaradi tega, ker je njena perspektiva odpadla z zmago antante in nanjo navezanim razsulom Avstro-Ogrske, se lahko obrnem k tistemu socialističnemu mislecju, ki je z najkrepkejšimi poudarki razglašal antantofilstvo za pogubno iluzijo s slovenskega vidika in vztrajal le pri sporazumnem ali posebnem miru kot edinem, ki bi omogočil uspešen odboj zoper poseg Italije po Trstu in Primorju, ker bi odločilo na tehtnici proti njej protiirendistično stališče tržaške italijanske socialne demokracije. Prav iz narodnostnih razlogov naj bi bila — po misli dr. Henrika Tume, k stališču katerega prehajam — slovenska socialna demokracija čuvala svojo mednarodnostno povezanost. Sporazumen ali poseben mir naj bi skušale izsiliti v enotno fronto strnjene socialne demokracije avstrijskih narodov v boju na dve strani: tako proti germanofilskim vladajočim razredom pri obeh vladajočih

¹⁰ Dr. M[ohorič Jakob], Hrepenenje po modrem možu, Jugoslovan št. 16 z dne 24. februarja 1918.

narodih, nemškem in madžarskem, kakor proti antantofilskemu meščanstvu pri obvladanih slovanskih in romanskih narodih. Že zaradi tega mirovnega cilja, a tudi zaradi perspektive na povojni revolucionarni razvoj srednjeevropske družbe, ki bi sledil ruski oktobrski revoluciji, naj bi socialna demokracija vztrajala na lastni poti, »zahtevala samoodločbo narodov po organični sili združenega internacionalnega proletariata«, zakaj le po poti »internationalne zveze delavstva vsega sveta bo mogoče izvesti princip samoodločbe in osamosvojitve jugoslovanskega naroda«. ¹¹ A Tumovo obzorje ni bilo zgolj jugoslovansko, marveč je obsegalo hkrati vse tiste »manjše narode« v Srednji Evropi, »ki so nezmožni z lastnimi močmi odolevati imperialističnim velesilam« in ki bi postali lahko bodisi ob izidu prve svetovne vojne ali pa kdaj pozneje žrtve katere si bodi teh sil, če bi se njihova vprašanja »reševala« z orožjem, namesto z njihovo sporazumno združitvijo, »ki prinese ravnovesje evropskim državam.« ¹² V okviru svojih pobud socialnodemokratskim strankam drugih avstrijskih narodov se je Tuma udeležil tudi konference predstavnikov levih kril teh strank dne 20. januarja 1918 z nemškimi, češkimi in poljskimi udeleženci, a je na njej odklonil od dr. Otta Bauerja izdelani »narodnostni program levece«, ki je za primer narodnostnega razsula Avstro-Ogrske predvideval pridružitve avstrijskih nemških dežel k Nemčiji. Takšna Velika Nemčija, je pisal Tuma dne 4. februarja 1918 Bauerju, »pomeni zame nacionalističen, imperialističen poseg v narodne in gospodarske razvojne sfere Poljakov, Čehoslovakov in Jugoslovancev«. Po njegovi sodbi je bilo »ravnovesje državnih tvorb v Evropi« mogoče le ob obstoju srednjeevropske skupine, v kateri bi bili tudi avstrijski Nemci, Madžari in Romuni poleg navedenih slovanskih narodov; ker so namreč ti narodi med seboj enakomerno močni, je v njihovi državni skupnosti »pravo jamstvo za notranje ravnovesje«, a hkrati tudi za ravnovesje nasproti Zahodni in Vzhodni Evropi. ¹³

Od Tume moram preiti k tistim socialističnim inteligentom, ki so začeli poleti-jeseni 1917 odklanjati mednarodnostno povezanost slovenske socialne demokracije z avstrijskonemško kot zagovornico nadaljnega obstoja državnega sklopa, čeprav preurejenega na temelju narodnih avtonomij, in so hkrati zavračali vsakršno skupno socialistično in revolucionarno perspektivo za avstrijske narode. Utesnjevali so se v meje meščanskega narodnostnoosamosvojitvenega programa in političnih obratov meščanstva; hoteli so postati delček vsenarodne fronte. Tem intelektualcem je bil Cankar blizu po osebnih vezeh in je tudi misleno z njimi plaval v vsenarodnem toku, ne da bi se bil vendarle dal zanesti tudi njihovim nerazrednim tezam.

Naj se omejim samo na eno takšno misel, ki jo je vrgel v slovenski svet poglavitni ideolog tistih intelektualcev ali »mladih« socialistov Albin

¹¹ Dr. H. Tuma, »Edinost« in jugoslovansko vprašanje (uvodnik), Naprej št. 49 z dne 28. februarja 1918.

¹² Naprej št. 6 z dne 8. januarja 1918 (cenzurni izvod v Arhivu Slovenije, predsedstveni spisi kranjske deželne vlade, št. 225 iz leta 1918).

¹³ Kopijo pisma O. Bauerju je bil Tuma ohranil v svoji korespondenci.

Prepeluh, namreč da naj bi na mesta dotedanjih strankarskih prvakov kot »koristolovcev in demagogov« stopili — »naši kulturni delavci«, katerim da »gre prva beseda v javnosti«, ker je bil ves »naš narodno-kulturni razvoj večinoma odvisen« od njegovega idealizma; oni naj bi bili »naš Mojzes, ki nas povede prek razburkanega morja!«¹⁴ Medtem ko je kulturne delavce pozval: »Vaš dan je napočil... vi prevzemite vodstvo«, pa je v delavstvu videl še docela nepomembno družbeno silo, ki opravi lahko le neko pomožno vlogo pri meščanskodemokratični narodnostni osamosvojitvi. Vztrajanje pri socialističnih ciljih v smislu marksizma mu je bilo zgolj »seganje po tujih vzorih«¹⁵ in v skladu s takšnim gledanjem mu je bila tudi boljševiška revolucija v Rusiji absurd in — narodno izdajstvo!¹⁶

Docela drugačno stališče v vprašanju vloge delavskega razreda je zavzel Cankar v svojem tržaškem predavanju. Ker se je v njem zavzel za politično smer »mladih« socialistov, jim je pripisal svojo, njim docela tujo misel o vodstveni vlogi proletariata: v danem zgodovinskem trenutku, ki ga je označil z besedami »zdaj, ko je ves narod v plamenu, ko se bliža ura — ali njegove pogube ali njegovega vstajenja«, naj bi bila »prav stranka novih ciljev in mladih idej, prav socialnodemokratična stranka — voditeljica in glasnica v boju za narodovo odrešenje in vstajenje«. Cankar je s to mislijo o vodilni vlogi delavstva v vsenarodnem gibanju ne samo mogočno prerasel »mladosocialistične« ideologe, ki so v delavstvu videli le pritlikavo družbeno silo, ampak je hkrati tudi dal predragocen idejni napotek tistim, ki so v obdobju za njim revolucionarno usmerjali ljudske sile slovenskega naroda. Toda zgodovinar se ne sme s Cankarjem vzdigovati nad resničnost njegovega časa in ne sme pozabljati na meščansko in nerevolucionarno naravo tistega vsenarodnega »plamena« v domovini v letih 1917 in 1918. Tisti »plamen« je bil skoraj zgolj plamen narodnjaške navdušenosti, ki mu socialisti ravno kot takšnemu niso mogli dati še druge vsebine, marveč so morali počakati, da se razdimi in da se pokaže pogorišče iluzij. Vsenarodna deklaracijska fronta je bila in je morala ostati v rokah meščanstva, ki bi bilo v vsem obsegu lahko opravilo svojo zgodovinsko nalogo tudi brez pomoči socialne demokracije. Cankar se je dvignil nad to resničnost, nad dani odnos družbenih sil v narodu, ko je — le iz svoje želje, ne pa nemara kot zgodovinar! — hotel videti v vsenarodnem deklaracijskem navdušenju neko bojno gibanje z revolucionarnim značajem, ko je vanj vabil »krepko organizirano slovensko delavstvo, ki je vajeno preizkušenj in trpljenja, vajeno bojev, in je vztrajno v bojih«, kakor da bi tisti navdušenosti ustrezala ravno takšna bojevnost. Tudi tej Cankarjevi pripesnitvi ne sme zgodovinar nasesti in se odreči najvažnejšemu spoznanju,

¹⁴ Abditus (tj. Albin Prepeluh), Problemi malega naroda, str. 42—44. — Spis, ki ga je pod tem naslovom izdala spomladi 1918 »Slovenska socialna matica«, je najprej izhajal v »Napreju« pod naslovom »O naših narodnih problemih« (od 27. julija do 19. septembra 1917).

¹⁵ Prav tam, str. 3.

¹⁶ As (tj. Albin Prepeluh), Ideja ali dogma? Naprej št. 59 z dne 22. septembra 1917).

da je bila ravno odsotnost vseh prvin revolucionarnosti bistvena značilnost deklaracijskega gibanja. Meščansko vodstvo tega gibanja se je ne glede na to, koliko je bilo bolj antantofilsko ali pa je bolj računalo še z možnostjo notranje pregraditve državnega sklopa v smeri svoje deklaracijske zahteve, zavestno omejevalo na radikalno parlamentarno opozicijo in na splošno agitacijo za narodnostno osamosvojitve; niti najmanj mu ni prihajalo na misel, da bi usmerjalo in organiziralo ljudske sile za zlom mrzke mu tuje vladavine. Družbeno konservativni, a demokratsko prebarvani meščani posvetnega in duhovskega stanu so se bali ljudskega boja, ki bi jih mogel ogroziti, in so s pomočjo svoje radikalizirane agitacije le hoteli obvladati ljudsko nezadovoljstvo ter ga obdržati v mejah meščanskega narodnega programa. Takšno delavstvo, kakršnega je klical Cankar »na plan«, bi bilo meščanstvu samo v napatje, a tudi samo ni imelo kaj iskati v vsenarodnem meščanskem gibanju, če je hotelo ostati bojevno v sebi lastnem protivojnem smislu, ki je zahteval od njega zvestobo načelu mednarodnostne povezanosti. Meščanstvo si je hotelo socialno demokracijo le podrediti, da ga ne bi s svoje ljudske pozicije ogrožala ob revolucionarnem prehodu oblasti v njegove roke iz rok avstrijske nemške birokracije; ni pa imelo nobene potrebe po njeni dodatni sili zaradi razvijanja vsenarodnega navdušenja v kakšno višjo obliko gibanja.

Kakor je Cankar k resničnim značilnostim deklaracijskega gibanja primislil še neko višjo bojevno razsežnost z mislijo, da ne bi morale ostati pod vodstvom meščanstva, tako je hkrati v oznakah obeh »pomlajenih« meščanskih strank, nosilk tistega gibanja, odmisllil iz njunih bistvenih značilnosti njun razredni značaj — pri klerikalcih duhovniško-meščansko, pri liberalcih pa meščansko-kapitalistično vrhnjo plast.

Medtem ko je tako prav pobožal obe meščanski stranki, in sicer — res nekoliko očiščeno — klerikalno, od katere so se bili odcepili šusteršičevci, mehkeje od liberalne, kjer je ostalo precej vse po starem, pa se je z vso strogostjo lotil socialne demokracije! Sprejel je domala ves repertoar očitanj, ki so jih bili vanjo zmetali »mladi« socialisti v svojih protisocialnodemokratskih polemikah. A le kdor se da docela oslepiti od te Cankarjeve — prevzete — kritike socialne demokracije in kdor prezre njegovo nemeščansko in od stališča »mladih« socialistov odstopajočo predstavo o vodstveni vlogi delavstva, ki bi ga vodila bolj dorasla in krepkejša socialistična stranka, lahko Cankarja docela utopi v skupini »mladih«. Le v podrobni raziskavi, ki v okviru tega referata ni mogoča, se da pokazati ne samo, kako je Cankar nekatere dele protisocialnodemokratske kritike »mladih« spretneje formuliral, ampak tudi kako je ponekod nakazal nesoglasja z njimi in kako je, čeprav jih je v tržaškem predavanju tako izredno podprl, vendarle z ravnanjem izpričeval pridržke do njihove politične akcije izven socialne demokracije.

Cankar je s tržaškim predavanjem hotel doseči določen politični smoter in se je zato mogoče dokopati do sprejemljivega jedra v njem le prek kritične izločitve pretiranosti, ki jih je v kritiki socialne demokracije prevzel od »mladih« socialistov ali pa celo sam uvedel v raz-

pravo. Takšne razčlemba ne morem opraviti v okviru tega referata. Le kot primer, kako je Cankar stopil mimo poglavitnih dveh razlogov — namreč: narodnostne zaskrbljenosti za primorske Slovence in revolucionarne perspektive — in s tem mimo smisla Tumovih argumentov za samostojno razredno, mednarodno in revolucionarno smer socialne demokracije, naj navedem njegov stavek: »Stranka je zamrmrala v svojem glasilu in mrmra še zmirom, da je treba najpoprej demokratizacije in socializacije avstrijske monarhije ter Evrope z okolico vred, potem šele da se bo dalo govoriti o jugoslovanski državi,« in še očitno krivo pripombo, da razodeva to stališče »zelo čudno logiko — kakor bi kdo rekel: Najprej moram imeti lepo urejeno in osnaženo sobo, potem šele si zgradim hišo!«¹⁷

Vprav Cankarjeva kritika socialne demokracije je doživela posebno usodo. Poborniki revolucionarnega pojmovanja vloge delavskega gibanja kot stržena ljudskega vsenarnodnega boja proti razkosanosti slovenskega naroda in proti silam, ki so ga tiščale k tlom, so jo v času med obema vojnama pogosto navajali, ko so zavračali cehovsko zabubljenost, ki je bila tako značilna za reformistične ostanke socialne demokracije. Ko so jemali Cankarjevo kritiko politične nedoraslosti socialne demokracije — »z leve« — v oporo svoji težnji po drugačni, necehovski in nereformistični delavski stranki, ki bi bila čisto drugače sposobna mobilizirati ljudske sile v boj proti meščanstvu in njegovemu redu, jih niso prav nič motile njegove pretiranosti. Ker so presojali ideološko raven socialno-demokratskega kadra kot razmeroma nizko, jim je bilo sprejemljivo Cankarjevo ugotavljanje, češ da »se je politično prebujenje delavstva v socialistični smeri omejilo na par »šlagerjev«, na par fraz, kar mimogrede pobranih iz Marxa in Engelsa«; a niso se ustavljali tudi pri očitni pretiranosti Cankarjevega pristavka, da »še teh »šlagerjev« in fraz delavci povečinoma niso prav razumeli«, čeprav bi jim moralo biti jasno, da so tisti »šlagerji« in »fraz« navajali delavce k razredni borbenosti in mednarodni delavski solidarnosti. Tudi Cankarjeva hvalnica masarykovcem, ki so se bili pridružili slovenski socialni demokraciji in so ji na svoj način skušali širiti obzorje, dokler se niso v tem naporu jeseni 1917 odcepili od nje kot »mladi« socialisti, jih ni vznemirjala, ker niso opažali nevarnosti, da bi se utegnulo uveljaviti poleg njihovega še neko drugo sprejemanje Cankarjeve kritike socialne demokracije z ravno nasprotnih, z meščanskih pozicij.

Tako je bil Cankarjevo tržaško predavanje spomladi 1918 sprejel meščanski tisk: vsi trije narodnjaški dnevnik — tržaški in oba ljubljanska¹⁸ — so objavili obširne povzetke, v katerih so deloma še bolj priostrili

¹⁷ Cankar ni omenil Tume, a v tonu prve formulacije je čutiti njegovo osebno zamero do njega iz časa, ko sta se po Cankarjevem bivanju v Kranjski gori v korespondenčnem konfliktu leta 1913 razšla. Prim. moj »Prispevek k Cankarjevi korespondenci 1912—1913« (Novi svet 1949, str. 1120—1138).

¹⁸ Edinost št. 109 in Slovenski Narod št. 93 z dne 24. aprila ter Slovenec št. 94 z dne 25. aprila 1918; v prvih dveh pod naslovom »Očiščenje in pomlajenje«, v tretjem pa pod naslovom »Ivan Cankar o političnem življenju v domovini«.

nekatera predavateljeva protisocialnodemokratska pretiravanja, medtem ko so seveda popolnoma prezrli njegove misli o večji vlogi delavstva in delavske stranke. Meščanski politiki so se dobro zavedali, da v danem položaju socialna demokracija spričo svoje narave in šibkosti ni mogla izbrati nobene druge poti mimo dveh: da se je bodisi vdala v vsenarodno skupnost pod meščanskim vodstvom ali pa da se je tej vdaji ognila zaradi večje pripravljenosti za protimeščanske naloge v prihodnosti. Že samo predstavo o takšni — razredno-mednarodni protimeščanski in revolucionarni — socialni demokraciji so kajpak odklanjali in so umljivo tudi v Cankarju hoteli videti le enega izmed »mladih« socialstov, ki jim za protimeščanske naloge ni bilo prav nič, kakor so sami izpričali v svoji publicistiki in v stikih z nesocialisti.

Enako kakor meščanski tisk konec aprila 1918 je sprejel in predstavil Cankarjevo tržaško kritiko socialne demokracije okrogli dve desetletji pozneje urednik njegovih »Zbranih spisov« dr. Izidor Cankar. Razlika je bila v tem, da je leta 1918 šlo za politični boj meščanstva za kar se da popolnejše obvladanje slovenske družbe, pri komentatorju leta 1936 pa za retrospektiven, tj. zgodovinarski poskus negativnega vrednotenja pomena socialne demokracije prek Cankarjeve kritike. V uvodu k ponatisu njegovega tržaškega predavanja je urednik sugeriral bralcu misel, da se je Cankar s svojo »kritiko idejnih podlag in taktike socialnodemokratske stranke, ki ji je dotlej pripadal«, začel poslavljati od nje, ker da »mu nje hladno in skeptično držanje do vsenarodnega revolucionarnega [!] gibanja Slovencev« ni bilo po volji in se mu je v luči tistega »držanja« — »zazdelo tudi preteklo življenje stranke zgrešeno«, saj ga je ocenil kot v »idejnem oziru plitvo, v taktičnem sektantsko, v ciljih izključno mezgarsko«. Ko je tako stopnjeval pretiranosti Cankarjeve kritike, pa je hkrati vse tisto, kar je Cankar spregovoril za delavsko gibanje in za večjo vlogo delavske stranke presodil za — demagogijo, češ »da mu v srcu niti za ‚strankarska načela‘ niti za ‚svetovno naziranje‘ socialnih demokratov ni bilo mnogo mar«, ampak — logično — le še za to, da bi pomagal potegniti socialno demokracijo v vsenarodno fronto.¹⁹ Ta poskus iztrgati Cankarja s pomočjo njegove tržaške kritike socialne demokracije iz socialističnega protimeščanskega tabora se je kajpak moral izjaloviti.

Po preteku desetletij pa so enake ali podobne apriorne antipatije do socialne demokracije, kakršne je gojil dr. Izidor Cankar v uvodu XIX. zvezka Cankarjevih »Zbranih spisov«, ne samo oživele, ampak so se tudi znova začele opirati na Cankarjevo tržaško predavanje kot na nekaj nagrobni govor — ne seveda slovenski socialni demokraciji, iz katere je kmalu zatem izrasla revolucionarna delavska stranka in končno odigrala vodilno vlogo v narodnoosvobodilnem boju v letih 1941—1945, ampak — njenemu pomenu v prejšnji zgodovini slovenskega naroda. Tisti Cankarjevi stavki, ki smo jih sprejemali in navajali »z leve« v oporo revolucionarne politike v posebnem smislu »očiščene in pomlajene«

¹⁹ Izidor Cankar, Uvod v I. Cankarja »Zbrane spise« XIX. zv. (1936), str. X do XII.

delavske stranke, so začeli rabiti zgodovinarjem v »desne« namene, češ če je Cankar leta 1918 zlomil kopje nad socialno demokracijo in podpri meščansko orientacijo »mladih« socialistov, potem tudi lahko zgodovino-pisje postavi socialno demokracijo v kot in jo tam zatemni, osvetli pa le meščanstvo, ki je takrat vodilo slovenski narod po poti v — tolikanj okrnjeno — narodnostno osamosvojitvev. Menim, da lahko govorim o pravcatem pritisku apriornih antipatij do socialne demokracije, saj ji takšni, kakršna je bila, tj. delavski in mednarodnostno povezani, nekateri odrekajo *raison d'être*, ko zamišljajo za nazaj neko drugačno tretjo slovensko stranko, ki ne bi bila predvsem delavska in mednarodnostno povezana, kakršna je v danih zgodovinskih pogojih edino mogla biti socialnodemokratska stranka, in si predstavljajo, da je takšno nadomestno »socialistično« stranko želel tudi Cankar leta 1918.

Proti takšnemu pritisku je treba predvsem uveljaviti vodilo, da je treba proučevati socialno demokracijo takšno, kakršna je bila, ne pa prek njene slike v Cankarjevem ogledalu ali — natančneje — v ogledalu »mladih« socialistov v letih 1917 in 1918. Brez težav lahko spoznamo, da Cankar v tistem predavanju ni opravljal zgodovinarjeve naloge, marveč politično, in da veljava njegove, v glavnem od »mladih« socialistov prevzete kritike socialne demokracije nikakor še ni dana in zagotovljena z okolnostjo, da jo je izrekel Cankar.

Po eni strani je treba z zgodovinarskim proučevanjem odmeriti, koliko tiste kritike je uvesti v zgodovino-pisje, namreč le kolikor ustreza izsledkom, ne pa zaradi tega, ker je Cankarjeva! Po drugi strani pa je treba temeljiteje proučiti zgodovinske okoliščine njegovega tržaškega predavanja, si priti, na jasno, kakšnim smotrom je rabilo in kako se je vključevalo v politični boj, ki se je razvnel v zvezi z razhodom »mladih« socialistov in socialne demokracije.

Cankarjevo tržaško kritiko socialne demokracije moramo zlasti tudi gledati v luči njegovega nazorskega premika v šestih tednih od tržaškega predavanja do ljubljanskega, kjer se je ognil vsakršni izjavi za »mlade« socialiste in vsemu, s čimer je bil v Trstu zbudil odpor v socialni demokraciji. V Ljubljani je popolnoma prevrnil tržaško porazdelitev pohvale med delavske organizatorje in socialistične intelektualce za preteklost, za prihodnost pa je poudarjeno želel, da bi slovenska inteligenca, ki se je bila dotlej le v majčkenem delu nagnila k socialističnemu gibanju, poslej kot socialistična dvigala kulturno in pripravljala za prihodnje boje »maso našega ljudstva, predvsem naše delavstvo«, na katerem »sloni bodočnost slovenskega naroda-proletarca«. Ljubljansko predavanje je pomenilo Cankarjevo spravo s socialno demokracijo po njegovem polemičnem spopadu z njo v tržaškem predavanju, nadaljevanem v polemiki z Verusom-Antonom Kristanom po objavi besedila v »Napreju«. Na ta spravni značaj ljubljanskega predavanja sem opozoril že pred tridesetimi leti, a kolikor vem, se doslej za tisto opozorilo ni nihče zmenil.²⁰ Kako so se tega zavedali sodobniki, priča okolnost, da je to Cankarjevo predavanje kot socialnodemokratsko zadevo meščanski tisk ignoriral.

²⁰ V sestavku »K pravdi za Cankarja« v »Sodobnosti« 1938, str. 527.

Končno je upoštevno tudi še Ivana Regenta spominsko poročanje o Cankarjevem izrecnem odmikanju od tržaškega predavanja v razgovorih poleti 1918; to poročanje sicer ne doprinaša nobenega novega momenta h gradivu iz tistega časa, vendar pa ga nekako zaokrožuje.²¹

Kakor sem opozoril v uvodu, nudi referat le nekaj izsekov iz dogajanja, v katerega je vpleten Cankarjev poseg, in le nekaj smernic za zgodovinarski pristop k njegovemu proučevanju. V obširnejšem prikazu pa osvetlim s široko dokumentacijo: najprej razhod »mladih« socialistov s socialno demokracijo jeseni 1917, nato več plati »velikega« polemičnega spoprijema med meščanskim tiskom in socialnodemokratskim »Naprejem« pozimi 1917—1918, posebej odmeve »Demokracije« ob izidu njenega prvega zvezka in naposled vse pomembne okoliščine v zvezi s Cankarjevima predavanjema spomladi 1918 z njunimi odmevi vred.

Zusammenfassung

DER EINGRIFF IVAN CANKARS IN DIE SLOWENISCHE POLITIK IM JAHRE 1918

Cankars Beurteilung von Fragen der slowenischen und insbesondere sozialistischen Politik im Jahre 1918 erwuchs aus einer politisch-ideellen Umgebung, die noch zu wenig erforscht, vor allem aber noch nicht genügend berücksichtigt worden ist.

Die Erwartung, daß nach Kriegsende eine nationale Selbständigkeit möglich werden würde — sei es (laut der Maideklaration) innerhalb der alten staatlichen Einheit, sei es außerhalb deren, löste eine allgemeine nationale Deklarationsbegeisterung aus. Darin unterging auch die Besorgnis der Nachdenkenden über die mögliche Gefahr, daß im Falle des Sieges der Entente Westslowenien einer anderen fremden Macht zufallen könnte. Auch Cankar brachte den euphorischen Optimismus zum Ausdruck und war in dieser Hinsicht ein echter Interpret der gesamt-nationalen Empfindung.

Während alle anderen die Gefahr verschwiegen — trotzdem, daß sie sie im Stillen berücksichtigten und deshalb auch in viel größerem Maße, als man denkt, den Einvernehmensfrieden herbeiwünschten, — wurde die Ententephilie als vom slowenischen Standpunkt aus unheilbringende Illusion nur von Dr. Henrik Tuma verurteilt, der als Sozialist keine Rücksicht auf die bürgerliche gesamt-nationale Front zu nehmen brauchte. Seiner Meinung nach sollte die Sozialdemokratie als internationale politische Macht den Einvernehmensfrieden erzwingen, zugleich aber auch einen demokratischen Umbau der Staatsgesamtheit vornehmen.

Andere slowenische sozialistische Intellektuelle wiesen jede gemeinsame sozialistische und revolutionäre Perspektive für die österreichischen Nationen zurück und traten für die Unterordnung der Sozialdemokratie unter die Nationalfront ein. Durch seine persönlichen Beziehungen und Empfindungen stand Cankar dieser »sozialistischen Jugend« nahe, doch trennte ihn von ihr seine Idee von der führenden Rolle des Proletariats.

Wegen des Verhältnisses der Kräfte mußte die Nationalfront in Händen des Bürgertums bleiben, kennzeichnend für sie war deshalb die Abwesenheit aller revolutionären Elemente.

In seinem Vortrag in Triest trat Cankar für die »Sozialistische Jugend« ein, im Vortrag in Ljubljana ging er dagegen jeder Aussage darüber aus dem Wege, so wie auch allem, womit er in Triest unter den Sozialdemokraten auf solchen Widerstand gestossen war.

²¹ Prim. I. Regent, Poglavlja iz boja za socializem III (1961), str. 56 in 66—67, in istega pisca Spomine (1967), str. 304—305.